

ARAP EDEBİYATINDA BEYAZ BENZERİ TÜRLER-1: EL-HAMÂSİYYE VE ÖNEMLİ HAMÂSİYYELER

Recai KIZILTUNÇ*

ÖZET

Orta Asya'dan Hindistan'a, Afganistan'dan İran ve Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyada yaygın olarak kullanılan Beyaz'ların başlangıcını teşkil eden Hamâsiyye veya el-Hamâs, Arap edebiyatı kaynaklı olup savaşları, baskınları ve bu mücadelelerde gösterilen kahramanlıkları anlatan lirik şiirlerden oluşan toplamlardır. Adını, 9.asırda yaşamış Arap şairi Ebu Temmâm'ın (ö.231/846) *Muhtarat* adlı eserinin ilk maddesinden alır. Ebu Temmâm, başlangıcı, Arap Cahiliye dönemine kadar dayanan "hamâsi" şiir derlemelerini, belirli kurallar çerçevesinde, antoloji tarzında bir edebi ürün haline getirmiştir. Ebu Temmâm'ın ardından, benzer üsluplarda pek çok eser ortaya konulmuştur. Bunların en önemlileri, Buhtûrî (ö.284/897) ve İbni Şecerî (ö.542/1148) adlı Arap şair ve derlemecilerinin hazırladıkları toplamlardır.

Anahtar Kelimeler: Hamâse, Ebu Temmâm, Buhtûrî, Orta Asya.

BEYAZ-LIKE TYPES IN ARABIC LITERATURE: EL-HAMÂSİYYE AND IMPORTANT HAMÂSİYYES (EPICS)

ABSTRACT

Having a widespread use in a vast geography ranging from Central Asia to India, Afghanistan to Iran and Azerbaijan the Hamâsiyye or el-Hamâs, which constitutes the beginning of the Beyaz' (epics), is an Arabic Literature based compilation of lyrical poetry illustrating the bravery shown during wars, raids and struggles. Its name comes from the first article of the *Muhtarat* a work by the Arab poet Ebu Temmâm who lived in the ninth century. Ebu Temmâm, according to some rules, created out of the hamasi poetry compilations that go back to the Arabic Pre-Islamic age of ignorance a kind of literary type in the form of an anthology. After Ebu Temmâm many works in similar style appeared. The most important ones are the compilations prepared by Arab poets and compilers like Buhtûrî and İbnü'ş-Secerî.

Keywords: Hamâse, Ebu Temmâm, Buhtûrî, Central Asia.

* Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, elmek: recai-k25@hotmail.com

Giriş¹

Divan edebiyatı icra edildiği coğrafyalarda her ne kadar klasik özelliklerinden ödün vermez gibi gözükse de kullandığı bütün materyaller içerisinde ufak tefek de olsa farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar bazen bir şiirdeki unsurun tatbikinde bazen de bir şekil veya türün kullanılıp kullanılmaması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Klasik edebiyata bu açıdan bakıldığında, geleneksel yapı içerisinde de olsa, sahalarda arasında gözle görülür farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklardan biri de bütün sahalarda kullanılan tezkire, antoloji ve şiir mecmuaları sınıfına dahil edilebilecek “Hamâsiyye, Vahşiyye, Beyaz” gibi şiir toplama, güldeste, keşkül şeklinde adlandırılabilir; belirli bir zevk ve estetik anlayışına göre tertip edilen seçkilere. Bu ürünler, Anadolu sahası klasik edebiyatında örneği olmayan çalışmalardır. Dolayısıyla bizi böyle bir araştırmaya sevk eden temel etken de Anadolu sahasında bu ürünlerin örneklerinin bulunmaması ve herkes tarafından bilinmemesidir.

Çalışmamız, yazılı olarak belirtilmesi de temelde birbiriyle ilintili üç aşamadan meydana gelmektedir; bunlardan ilki, daha önce yaptığımız “Beyaz ve Beyazcılık” ile ilgili olanıdır (Kızıltunç 2009: 1866-1891). Elinizdeki makale ise aynı paralele yaptığımız çalışmanın ikinci aşamasını teşkil etmekte olup, “Hamâs, Hamâse, Hamâsiyye” gibi kavramlardan yola çıkılarak, şiir derlemeciliğinde, X. Asır Arap şairi Ebu Temmâm’ın *el-Hamâse* adlı eserinin yeri ve önemi ile diğer önemli hamâse şairleri üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda yapacağımız üçüncü çalışma ise müellifi Ebu Temmâm olan ve yine şiir derleme örneği “Vahşiyye” konusunda olacaktır.

1. Hamâse Nedir?

Hindistan, Afganistan, Tacikistan ve bütün Orta Asya klasik edebiyatlarında meydana getirilen *Beyazların* (Kızıltunç 2009: 1866-1891) ilham kaynağı olan *el-Hamâsiyye* ya da *Hamâse*, Cahiliye Dönemi Arap edebiyatında doğmuştur. Konusunu, kabileler arasında cereyan eden savaşlar, baskınlar, talanlar ve komşu devletlerle yapılan mücadelelerden alan; tümüyle çöl yaşantısının edebiyat ve şiire yansımaları olan ve kahramanlık, cömertlik, sadakat, ahde vefa, korkaklık gibi lirik duyguları işleyen bu tür şiirlere, *eş-şi’rû’l-hamâsi* veya *hamâse* adı verilmiştir (Durmuş 1997: 437).

¹ Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında, “Klasik Özbek (Çağatay) Edebiyatı Üzerine Araştırma ve İnceleme” başlıklı proje ile Özbekistan’da bulunduğumuz süre zarfında, bu ülkenin muhtelif müze ve kütüphanelerinden elde ettiğimiz kaynaklardan yola çıkılarak hazırlanmıştır. İlk olarak İran, Azerbaycan, Afganistan, Hindistan ve bütün Orta Asya edebiyatlarının içinde bulunduğu geniş coğrafyada, birtakım kurallar dâhilinde, farklı şairlerin şiirlerinden seçilerek oluşturulan ve adına “Beyaz” denilen bu güldeste veya seçkiler hakkında yapılmış bilimsel çalışmalarda, bu türün asıl kaynağının IX. Asır Arap şairi Ebu Temmâm olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Ebu Temmâm hakkında ülkemizdeki kaynaklar taranmıştır. Ancak konuyla ilgili olarak en önemli çalışma dönemi, 2009-2010 yılları arasında, yaklaşık iki yıl süreyle misafir öğretim görevlisi olarak, Halep Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde bulunduğum dönemde, Halep ve Şam kütüphanelerinde yapmış olduğum araştırmalardır. Bu bağlamda ulaşabildiğim eserler, hacim olarak çok geniş olmakla birlikte, araştırma yaptığım kütüphanelerin fotokopi, mikro-film, CD gibi fiziki ve teknik koşullarının elverişli olmaması dolayısıyla inceleme imkânı bulduğum eserlerden, ancak fişleme yöntemiyle istifade edebildim. Bu yöntemle Ebu Temmâm’ın hayatı, edebi kişiliği ve eserleriyle ilgili elde edebildiğim materyaller içerisinde en fazla üzerinde durduğum, aynı zamanda şair olan Ebu Temmâm’ın *Muhtarât* eseri içerisinde bulunan ve sistematiğini belirleyip, *el-Hamâse* adını verdiği, “Beyaz”ların ilk örneği olan şiir toplama olmuştur. Her dönemde güncelliğini koruyan *el-Hamâse*, pek çok kişi tarafından şerh edilmiştir; geniş hacimli bu eserlerden inceleme imkanı bulduklarımı, makalenin sonundaki “Kaynakça” kısmında verdim. Bunun yanında, Ebu Temmâm’ın *el-Hamâse* eserinin ayrıntılarının verilmesinde, **el-Allâme e’t-Tebrîzî**’nin *Divânü’l-Hamâse* şerhinden faydalandım. Ayrıca yapmış olduğum bu araştırma kapsamında, konuyla ilgili olarak Arap edebiyatı ve dolayısıyla Ebu Temmâm üzerine büyük birikim sahibi, *Masâdiru’t-Turâs ve’l-Bahs fi’l-Mektebeti’l-Arabiyye* eserinin yazarı Mahmûd Fahûri ile de bir mülakatım olmuştur.

حَمَس (√amas) kökünden türemiş olan “Hamâse”nin sözlük anlamı, “Şiddet, yiğitlik, savaş” (Fahuri 1998: 28); aynı kökten türemiş حَمَاسَة (√amâse) : “Savaş kahramanlığını yansıtan şiir”; حَمَاسَت (√amâset) : “Cesaret, kahramanlık, yiğitlik; kahramanca şiir.” حَمَاسِي (√amâsu) : “Hamasetle ilgili”; Fransızca “epique” kelimesinin karşılığı.” حَمَاسَات (√amâsiyyât) : “Kahramanlık destanları.” (Devellioğlu 1992: 320) demektir. Kelimenin İngilizcedeki karşılığı, “heroism, valor”dur (Redhouse 1995: 456, 1092).

Terim anlamı: İsmi, Arap şairi Ebu Temmâm’ın yedi mecmuadan oluşan *Muhtarât* eserinin içindeki, çoğu m. 640-650 yıllarından önce yaşamış 465 şaire ait 900’e yakın şiiri ihtiva eden “El-ϕamâsetü’l-kübrâ”² ya da “Hamâsetü Ebû Temmâm” adlı mecmuanın ilk babı olan “el-ϕamâse”den almış; değişik dönemlere ait şairlerin şiirlerinden oluşan, antoloji tarzındaki toplamlardır (Çöğenli ve Demirayak 2000: 47).

2. Tarihçe

Arap edebiyatında şairin ve şiirin saltanatı daima hep ön planda olmuş, kılıç yanında şairi güçlü olan liderler, hükümlerini daha uzun süre devam ettirmişlerdir. Özellikle Cahiliye Dönemi itibar, kudret, etki ve şöhret sahibi şairlerin dönemidir. Her yıl Dûmetu’l-cendel, el-Muşakkar, Hacer, Umman, Hubâşe, Suhâr Debâ, Sıhr, Aden Ebyen, San’â, Hadramevt, Zulmecâz (Demirayak 2009a: 76-78) ve özellikle Ukad (veya Ukaz) gibi panayırarda düzenlenen şiir yarışmalarında dereceye giren şiirlerin, keten bezine altın suyu ile yazılıp, Kâbe duvarına asılan *Muallakât*³, Arap şiirinin en güzel örneklerini teşkil eder. Klasik kaside tarzında nazmedilmiş olan Muallakâlar’ın tasvir bölümlerinde “Şairin atı veya devesi, çöl hayvanları ve bedevi hayatından sahneler anlatılır.” (Tülücü 2005: 310-312). Yine Arap kabileleri arasında kavga ve mücadelelerle geçen tarihi olayları da aynı eserlerden takip etmek mümkündür. Buradan da anlaşılacağı üzere, Cahiliye’den başlamak üzere, Arap edebiyatında “Hamâsi” şiirlerin tarihi çok eski devirlere dayanmakla birlikte, her dönemde bu tarz şiirleri bulmak mümkündür. Panayırarın değişmez ritüellerinden olan şiir müsabakalarının neticesinde Muallakât’a giren bir şiirin, mensubu olduğu kabilenin görmüş olduğu itibar, bu sanatın, Arap toplumundaki yerini göstermesi bakımından son derece dikkat çekicidir.

Hamâse’nin başlangıcı, İslam öncesine dayanmaktadır; Cahiliye dönemi Arap toplumunda savaş, talan ve baskınlar; sulh zamanlarındaki avcılık, sosyal hayatta büyük bir yer tutar. *Eyyâmü’l-Arab*⁴ (Kapar 1995: 14-16; Durmuş 1997: 437; Demirayak 2009a: 62) adı verilen bu destansı mücadelelerde ortaya konulan performans ya da kahramanlık ve yiğitlik, kabile iç-dış dengeleri ve hiyerarşisi bakımından hayati bir öneme sahiptir. Dolayısıyla hamasi şiirler, savaş ve mücadelelere bağlı olarak gelişen edebi ürünlerdir. Kabileler arasında vuku bulan savaşlar, talanlar ve komşu devletlerle olan mücadelelerin eksik olmadığı Cahiliye dönemi, “Hamâsi” şiirin altın çağıdır. Meymun b. Kays (ö.540), el-A’şâ (ö.7/629), Antera b. Şeddâd (ö.614), Amir b. Nufeyl (ö.612’den önce), el-Hansa (ö.24/645) ve Hassan b. Sabit (ö.54/674), Haris b. Hillize (ö.570’e doğru), Amr b. Kulsûm (ö.584’e doğru), Züheyr b. Ebu Sulmâ (ö.609), Lebid (ö.35/665) gibi önemli şairler, bu altın kuşağın şairleridir ([http://www.enbilim.com/content/view/8315/199/\(21.10.2010\)](http://www.enbilim.com/content/view/8315/199/(21.10.2010))).

Hamâse, İslam’dan sonra da devam eden bir gelenektir. Ancak İslam’ın gelmesiyle birlikte hamâsi şiirin muhtevası değişmiştir; değişen bu muhtevada ilk sırayı, Hz. Peygamber’e yazılan methiyeler alır. Ancak bu övgü dolu şiirler gereğinden fazla abartılınca, Hz. Peygamber, duruma el

² “Büyük Hamâse” demektir. Şairin aynı türde hazırladığı ve bir sonraki makale çalışmamızın konusunu teşkil eden eserinin adı da “Küçük Hamâse” anlamındaki *Hamâset el-Suğra*’dır. Bu eser, *Vahşiyât* adıyla da bilinir.

³ Bu şiirleri için *el-Kasâidu’l-meşhûra*, *es-Seb’u’l-meşhûrât*, *el-Müzehhebât*, *el-Mukalledât*, *el-Musammetât*, *es-Seb’u’l-tivâl* gibi isimler de kullanılmıştır (Demirayak 2009a: 178).

⁴ “Cahiliye devrinde ve İslamiyet’in ilk yıllarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar.”

Turkish Studies

koyar ve şiirdeki bu mübalağaya birtakım sınırlamalar getirir. Ayrıca kabileler arasında gidip gelen üstünlük mücadeleleri ve intikam duygularının yerini, İslam'ın-cihat, din kardeşliği gibi- ulvi ve evrensel değerleri ile fetihler almıştır. Hz. Peygamber'in müşriklerle yaptığı savaşlar, İslam ordularının-özellikle haçlı ordularına karşı-kazandığı zaferler ve bu ordularda büyük kahramanlıklar gösteren kumandanların yiğitlikleri yanında, Emeviler döneminden itibaren ortaya çıkan mezhep kavgaları, önemli hamâse konuları olmuştur (Demirayak 2009b: 93).

3. Şiir Derlemesi Olarak Hamâse ve Ebu Temmâm

Arap edebiyatında, konularına göre başka şairlerden alınan şiirlerin toplamından oluşan seçkiler önemli bir yer tutar. Bu seçkileri, ağırlıklı olarak şair ve edipler hazırlamış olsa da şiiri seven başka meslek erbaplarından ve toplumun değişik katmanlarına ait diğer kişilerden de çok sayıda derlemeci çıkmıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi, IX. Asırda yaşamış olan Ebu Temmâm'dır. Aslında Ebu Temmâm, Arap edebiyatında ilk şiir derleyen kişi değildir; daha öncesinde, yine Arap şairleri El Mufaddal bin Muhammed el-Dabbî (H.168-170/786), *El-Mufaddaliyât* eserinde ve El-Asmâî (ö.216/831), *El-Asmâiyât* eserinde şiir derlemeciliğinin ilk örneklerini vermişlerdir (Fahuri 1998: 29; Demirayak 2009a: 100). *el-Hamâse* Arap edebiyatında, konularına göre düzenlenmiş seçme şiirler ihtiva eden eserlerin dördüncüsüdür. Ancak bunlar arasında Ebu Temmâm'ın özelliği, konularına göre ilk şiir derlemecisi olmasıdır. Diğer bir ifadeyle antoloji tarzında ilk şiir derleyen kişidir.

Müvelledûn⁵ (Özdemir 2006: 228-229) ekolünün en önemli simalarından olan Ebu Temmâm, 180/796'da, Şam yakınlarındaki Câsim Köyünde, Hıristiyan bir baba ve Müslüman bir annenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babasının adı, büyük olasılıkla Yunan olan Tedevus'tur. Ancak daha sonra Müslümanlığı seçerek Ta'î kabilesine intisap etmiş ve "Ta'î" adını almıştır (Hannen el-Fahûri (tarihsiz): 480-81).

İyi bir eğitim almış olan Ebu Temmâm, babasıyla Kahire, Humus, Bağdat, Musul gibi şehirleri dolaşıktan sonra tekrar Şam'a dönmüştür. 17 yaşındayken, Mısır'da bir camide, saka (sucu) olarak çalışmış; bunun yanında ilim halkalarına katılarak kendisini geliştirmiştir. Hicivleriyle de ünlü olan şair, ilk hicivyesini Humus şehrinde yazmıştır. Hayatının büyük bir kısmını, Emir'lere yakın olmaya çalışmakla geçiren şair, buna bir türlü muvaffak olamamış; Halife Me'mûn'un hamiliğinde Musul'da bir müddet memuriyetlik yaptıktan sonra Şam'a geri dönmüştür. Hayatının sonuna kadar da bu şehirde yaşamış ve 228/843'te, Şam'da vefat etmiştir (Hannen el-Fahûri (tarihsiz): 480-81).

Ebu Temmâm, "*Divan*"⁶ sahibi bir şairdir. Divan'da methiye, fahriye; aşk, şarap, güzel ve güzellikler (gazel); hicviye, mersiye, vasıf, sitem ve zühd konularında şiirler bulunmaktadır.

Şairin bir diğer eseri ise başka şairlerden derlediği şiirlerden oluşan "*Muhtarât*" adlı eseridir. Bu eser, toplam yedi mecmuadan oluşmaktadır. Bunlar;

1-*Kitâbü'l-ihdiyâr min Şu'arâ el-Kabâil*: Değişik kabilelere ait şairlerin her türden şiirlerini ihtiva etmektedir.

2-*Kitâbü'l-ihdiyâr min şî'rü's-şu'arâ*: Haklarında fazla bilgi bulunmayan şairlerin şiirlerinden oluşmaktadır.

⁵ "Sözlükte *doğmuş, doğurulmuş* anlamındaki **müvelled** kelimesi, terim olarak, ilk devir İslam tarihinde Doğu'da, dışarıdan getirilen ya da Araplar arasında doğan ve Arapça eğitimi alan yabancı kökenli Müslüman köleler, Badî'da İslamiyet'i kabul eden ilk İspanyolların çocukları hakkında kullanılmıştır."

⁶ Ebû Temmâm Divanı, ilk olarak Usûlî tarafından tertip edilmiştir. Eser, daha sonra Mısır ve Beyrut'ta birkaç defa basılmıştır.

3-*Kitâbü'l-fuhûl*: Cahiliye ve İslam dönemlerine ait en iyi şiir örneklerini içermektedir.

4-*Kitâbü'l-hamâse*: İran'ın Hamedan şehrinde, kar yüzünden yolların kapanması nedeniyle bir süre kaldığı arkadaşı Ebü'l-Vefâ'nın evinde, yazmış olduğu bir eserdir. Şair, bu eserini on bölüm olarak düzenler ve her bölümü bir konuya ayırır. İlk bölümün adı, "Hamâse" olduğu için de eser, ıstılahı olarak, bu isimle anılır. Hamâse'deki şiirler, Cahiliye döneminden Abbâsî dönemine kadar olan şairlerden seçilmiştir.

5-*İhtiyârü'l-mukâtta'ât*: Hamâse'ye benzer; ancak bu mecmua, "Aşk" temasıyla başlar.

6-*Muhtarât min şî'rü'l-muhdezîn*: Hüzünlü şiirler toplamı.

7-*Nakâiz Cerîr ve'l-farâsdak*: Bu eser, iki şairin yirmi hicviyesini (Nakıza) ihtiva etmekle beraber, başka şairlerin seçme şiirlerini de içermektedir.

Ancak bu mecmualardan sadece *El-Hamâse* ile *El-Nakâiz*, günümüze kadar ulaşabilmiştir (Hanne el-Fahûri (tarihsiz): 483-484.).

Bazı araştırmacılar, *Muhtarât*'in değişik kabilelere mensup şairlerin her türden şiirlerini içine alan *el-İhtiyârü'l-Kabâ'iliyyü'l-Ekber*; yalnız bunların en güzel şiirlerini içeren *el-Kabâili*; ve Cahiliye ile İslâmî dönem şairlerinden, İbrahim b. Hereme'ye kadarkilerin seçme şiirlerini içeren *İhtiyârü Şu'arâ'i'l-Fuhûl* ve *İhtiyâru Mukatta'ât* ile *el-Hamâse* olmak üzere beş mecmuadan oluştuğunu belirtirler (Yaltkaya 2005: 97).

Ebu Temmâm bu eserini, Horasan Valisi Abdullah b. Tahir'i ziyaretinden dönüşünde Hamedan'da dostu Ebü'l-Vefa İbn Seleme'nin evinde yazmıştır. Ziyaret dönüşü aşırı yağın kar yüzünden kışı bu evde geçirmek zorunda kalan müellif, Ebü'l-Vefa'nın geniş kütüphanesinden istifade ile *el-Hamâse* dışında, rivayete göre dört eser daha ortaya koyar. Eserin asıl nüshası, uzun bir süre Ebü'l-Vefa'nın ailesinde kalmışsa da maddi sıkıntılar yüzünden, Ebü'l-Avâzil adında biri tarafından bu aileden alınıp, İsfahan'a götürülmüştür (Elmalı 1997: 440).

Ebu Temmâm'ın hazırlamış olduğu *el-Hamâse*, toplam on Bab'dan (bölümden) oluşur. Bu bablar;

1) el-Hamâse: Savaş, mücadele, kahramanlık vs şiirlerinin bir araya getirildiği ve esere adını veren bölüm.

2) el-Merâsî: Ölüm temasının işlendiği mersiye tarzındaki şiirler bölümü.

3) el-Edeb: Olgun insan tipini anlatan, edeple ilgili şiirler.

4) el-Nesib: Aşk, şarap, güzel ve güzellikler, tabiat, ayrılık vs. klasik gazel konularının işlendiği gazel tarzındaki şiirlerin toplandığı bölüm.

5) el-Hicâ: Hiciv, yergi şiirleri.

6) el-Evsâf ve'l-Medîh: Övgü şiirleri.

7) el-Sıfat: Tasvir şiirleri.

8) el-Seyr ve'n-Nu'âs: Seyahat ve yaşlılık şiirleri.

9)el-Mulah: Hoş ve latif sözlerle kadınların methedildiği şiirler.

10) Mezemmetü'n-Nisâ: Kadınların şiddetli bir şekilde hicvedildiği şiirler (Ebu Temmâm 1951a.)

el-Hamâse, Cahiliye döneminden Ebu Temmâm'ın yaşadığı döneme kadar, çoğu Cahiliye ve İslam dinine geçiş döneminde yaşamış, 465 şaire ait yaklaşık 900 şiiri içermektedir. Bu şiirlerin

Turkish Studies

çoğunluğu, kısa kaside ve kıt'alardan oluşur. Ebu Temmâm, şiir seçerken şairin kimliğinden ziyade şiirin zevk ve estetik unsurlarını dikkate almıştır. Bu sebeptendir ki hazırlamış olduğu *el-Hamâse* eseri, onun şairliğinin önüne geçmiştir.

Günümüze kadar yaklaşık elli alim *el-Hamâse* üzerine çalışma yapmış, otuzdan fazla yapılan şerhlerin bir kısmı lügat ve gramer konularını irdelerken yaklaşık otuz dört şerh de ahbar ve meâni özellikleri üzerine durmuştur. Ancak bunların hemen hiçbiri günümüze kadar ulaşamamıştır (Elmalı 1997: 441).

el-Hamâse, ilk defa G. Wilhelm Freytag tarafından, 1828 yılında, Hatib et-Tebrîzi şerhiyle beraber yayımlanır. Daha sonra ise Moskova, Bombay, Kahire, İstanbul Kalküta gibi kültür ve edebiyat merkezlerinde defalarca yayımlanmış; Almanca ve Latince gibi bazı Batı dillerine çevrilmiştir (Elmalı 1997: 441).

4. Hamâse Yazan Diğer Şairler

Hamâsecilik, özellikle Abbasiler döneminde şairlerin öncülük ettiği, oldukça yaygın bir edebiyat disiplini haline gelmiştir. Ebu Temmâm'ın sistematüğünü yaptığı bu türün ünü, Arap edebiyatını aşarak –"Beyaz" gibi- Orta Asya, Hindistan, Azerbaycan, Afganistan, İran, Irak ve Tacikistan'a kadar uzanmıştır.

Arap şiirinde oluşturulan şiir toplamları, küçük ayrıntılar dışında, Ebu Temmâm ekolünün devamı niteliğindedir. Ebu Temmâm ile aynı kabileye; yani Ta'i kabilesine mensup Buhtûrî ve El-Şeceru ile 19 yüzyılda Mısır'da yaşamış ve son dönemde Klasik Arap şiirinin en güzel örneklerini vermiş, kumandan şairlerden Bârûdî (ö.1904), bu ekolün önemli temsilcileridir. Bunların dışında Abdullah b. Muhammed e-Zevzenî (ö.431/1040)'nin *Kitâbu hmâseti 'z-zurafâ min eş'âri'l-muhdesin ve'l-kudemâ* eseri, Ebü'l-Haccâc Cemâluddîn b. Yûsuf el-Bayyâsî (ö.654/1255)'nin *el-Hamâsetü'l-Mağribiyye*'si ve Sadruddin el-Basrî (ö.656/1258)'nin *el-Hamâsetü'l-Basriyye*'si gibi müellifler tarafından aynı adla eserler ortaya konulmuşsa da bunların hiçbiri Ebu Temmâm'ın *el-Hamâsesi* kadar kalıcı ve ünlü olamamıştır (Elmalı 1997: 441).

4.1 Buhtûrî

Asıl adı, Ebu Ubâde el-Velid b. Ubeyd b. Ahyâ et-Tâ'î'dir. Miladi 819-821 yıllarında, Halep yakınlarında doğmuştur. Kur'an'ı hıfz etmek yanında fıkıh, tefsir, hadis ve kelam gibi dini ilimlerde; dil ve edebiyat konularında kendini yetiştirdikten sonra şiir ve edebiyata merak salmıştır. Buhtûrî, Ebu Temmâm'ın talebesi ve takipçisi olarak, özellikle şiir sanatına dair inceliklerde ondan çok faydalanmıştır. Ancak asıl şöhretini, Ebu Temmâm öldükten sonra yakalamıştır (TÜCCAR Zülfikar, C 6, s. 382).

Buhtûrî, hocası Ebu Temmâm'dan çok etkilenmiş; şiirlerini, onun gibi yazmaya çalışmıştır. Öyle ki yazmış olduğu bu şiirleri, zaman zaman Ebu Temmâm'a mı yoksa Buhtûrî'ye mi ait olduğu anlaşılammıştır. Ancak duygu ve hayal gücü noktasında, çağdaşlarından ayrılarak "Buhtûrî'nin hayali" sözü, darbimesel haline gelmiştir. Şairin *Dîvân*, *el-Hamâse* ve *Me'ani's-Şi'r* adlı üç eseri bulunmaktadır (Tüccar 1992: 382-383).

Buhtûrî yirmi yaşında, Bağdat'a yaptığı seyahatte tanışıp dostluk kurduğu şair ve devlet adamı Feth b. Hâkân'a (ö:M.9.yy) takdim ettiği *el-Hamâse*, bu türün ikinci örneğini teşkil eder; hatta Ebu Temmâm'ın eserine nazire olduğu belirtilir (Tüccar 1997b: 441). Eserdeki yöntem, genel hatlarıyla hocası Ebu Temmâm ile aynıdır. Ancak Buhtûrî, ayrıntılara inildikçe Ebu Temmâm'an ayrılır. Eser, 10 bölümden meydana gelir. Eserde, seçilen şiirler; a) Cahiliye dönemi, b) Geçiş dönemi, c) İslamî dönem, d) Çağdaş Şairler, e) Az bilinen şairler ve f) Hiç bilinmeyen şairler şeklinde gruplandırılmıştır. Ancak şiirleri seçilen bu şairler içerisinde en az yer tutan, şairin

Turkish Studies

çağdaşlarıdır. Bu döneme fazla değinilmeyen Hamâse’de, toplam şair sayısı 600 civarındadır. Buhtûrî Hamâse’indeki bölüm sayısı, 174’e ulaşmıştır. Yani sanatkar, hocası Ebu Temmâm’ın genel bakışıyla yetinmemiş; ayrıntılara gitmiştir. Bu önemli ayrıntıların başında, seçilen şiirlerin tasnifi gelmektedir. Mesela, okuyucunun anlamasını kolaylaştırmak için *Yek-âvâz* gazelleri, konularına göre tasnif etmiş; bunu yaparken de şiirleri, kıt’alara ayırmıştır. On baba ayırdığı bölümlere, alt başlıklar ekleyerek, bölüm sayılarını çoğaltmıştır. Sonuç olarak, ortaya çıkan kıt’a sayısı, 1454’e ulaşmıştır (Fahuri 1998: 34-35).

Buhtûrî, “Hamâse” şeklinde bir başlık ya da bölüm adı kullanmamasına rağmen, bu adla anılmasının sebeplerinden biri, eserin ilk 27 başlığının “Nefis terbiyesi, intikam savaşı, savaştan kaçmayı ayıplamak, savaşırken ölümü sevmek” gibi hamâsî duyguları içermesi iken ikinci ve en önemli sebep ise Ebu Temmâm’ın eserine nazire niteliği taşımasıdır. Ancak eserde, Ebu Temmâm dâhil Abbasî dönemine ait hiçbir şairin bulunmaması, dikkate şayandır. el-Hamâse’de yer alan şiirlerin çoğu, dürüstlüğü, olaylardan düşünüp ders almayı öğütleyen didaktik içerikli şiirlerdir. Dolayısıyla kendisi de büyük bir gazel şairi olmasına rağmen aşk, şarap, kadın ve edebe aykırı şiirlere yer vermemiştir (Tüccar 1997b: 442). Eserin en hacimli bölümü, Arap kadın şairlerin mersiyelerine geniş yer verilen son kısımdır. Buhtûrî *el-Hamâse*’si, Ebu Temmâm’ın *el-Hamâse*’si kadar nlü olmasa da farklı zamanlarda ve farklı yerlerde yayımlanmıştır (Fahuri 1998: 36). Eserin ilk tıpkıbasımı, R. Geyer ve D. S. Margoliouth tarafından, 1909’da Leiden’de yayımlanmıştır. Bunun dışında eser, Louis Cheikho tarafından, Beyrut’ta (1910) ve Kemal Mustafa tarafından da Kahire’de (1929) yayımlanmıştır (Tüccar 1992b: 383).

4.2 İbnü’ş-Şecerî

Müderriş, şair ve şiir derlemecisidir. Kaynaklarda “Şecerî” ya da “el-Şecerî” olarak da geçen İbnü’ş-Şecerî’nin asıl adı, El-Şerîf Hibâtu’l-lâh bin Alî ibni Şecerî Bağdâdî’dir. 450/1058’de Bağdat’ta doğmuştur. Hz. Hasan’ın soyundandır. Bağdat’ta eğitimini tamamladıktan sonra “nahiv” hocalığı yapmıştır. Güzel ahlak sahibi, ağırbaşlı bir kişiliği vardır. Meclislerinde, ilim ve edebiyat dışında başka konu konuşulmaz. Aynı zamanda sözü dinlenen, iyi bir hatiptir. Gazel, kaside, mersiye şekil ve türlerinde şiirler yazsa da iyi bir şair olarak görülmemiştir. 18 Şubat 1148’de Bağdat’ın Kerh mahallesinde vefat etmiştir (Elmalî 2000b: 219).

Nahiv hocalığı dışında hamâseciliğiyle tanınmıştır. Onun, *El-Hamâsetü’ş-Şeceriyye* adlı eser, Arap edebiyatında üçüncü önemli hamâsî toplamıdır. El-Şerîf Hibâtu’l-lâh bin Alî ibni Şecerî Bağdâdî olarak bilinen, El-Şerîf Hibâtu’l-lâh bin Alî tarafından, 542/1147-48’de yazılmıştır. Kendisi dil, nahiv ve edebiyatın ileri gelenlerindedir. Şairin *El-Emelî el-Şeceriyye* ve *Muhtarat ibni el-Şecerî* ile birlikte toplam üç eseri vardır (Fahuri 1998: 38).

Şecerî, Hamâse’yi hazırlarken hem Ebu Temmâm hem de Buhtûrî’den etkilenmekle birlikte Buhtûrî, daha ağır basmaktadır. Eser, dokuz bölümden oluşur. Bu bölümler;

- 1-Bâbü’l-şidde ve’l-şeca’a: Güç ve cesaret bölümü
- 2-Bâbü’l-levm ve’l-itâb: Sitem bölümü
- 3-Bâbü’l-merâsî: Mersiye bölümü
- 4-Bâbü’l-medîh: Methiyeler bölümü
- 5-Bâbü’l-hicâ: Hicviyeler bölümü
- 6-Bâbü’l-edeb: Edeb bölümü
- 7-Bâbü’n-nesîb: Özlem ya da yâd bölümü
- 8-Bâbü’s-sıfat ve’t-teşbihât: Sıfat ve Teşbihler bölümü

Turkish Studies

9-Bâbü'l-müleh: Kadınları övülmesi (Fahuri 1998: 38).

İbnü's-Şecerî, "Nesib" ve "el-Sıfat ve't-Teşbihât" bölümlerinde, Buhtürî'nin yaptığı gibi, birkaç alt başlık kullanmış; toplam başlık sayısı, 37'ye ulaşmıştır. Eserde, bilinmeyen şairler dışında, 365 şairin 943 adet hamâsî şiir ve kıt'ası bulunmaktadır.

Buhtürî, kendisinden önce hazırlanmış hâmâselerden farklı olarak yeni şairlere daha çok yer vermiş; hatta "Nesib" bölümünde, yeni şairler için "*Mukata'at min gazel şî'r cema'a min el-Muhdesin*" şeklinde ayrı bir başlık atmıştır (Fahuri 1998: 39).

Arap edebiyatında kadın şairler, genellikle mersiye yazmışlar; dolayısıyla mersiye şairleri olarak bilinirler. El-Şecerî de eserine, Hansa, Leyla el-Ahyeliyyâ ve Leyla binti Tarîf gibi kadın şairlerin mersiyelerini almıştır (Fahuri 1998: 39).

El-Şecerî, hazırladığı eserine önsöz yazmamıştır; ancak bazı bölümlerde, öznel değerlendirmelerini belirtmiştir. Bu doğrultuda bazı şiirlerin neden alındığını ve bir şiirle alakalı zikredilen rivayetleri aktarmış. Kimi zaman da bir beyti veya bilinmeyen kelimeleri açıklamıştır. Bu ayrıntı, Ebu Temmâm ve Buhtürî'de yoktur.

İbni Şecerî, eserine "Hamâse" adını vermiş olmasına rağmen -Ebu Temmâm gibi- ilk bölümüne bu adla başlamamış; bunun yerine, aynı anlama gelen, "Bâb el-şidde ve'l-Şecâ'a" başlığını kullanmıştır.

Ebu Temmâm ve Buhtürî'de, ilk bölüm yani hamase bölümü, eserdeki en hacimli (yaklaşık, eserin üçte biri) kısımken, İbnü's-Şecerî'de aynı değildir; bu bölümdeki şiir sayısı, 181'dir. Bu sayı, diğer bölümlerdeki şiirlere oranla beşte birini oluşturur.

El-Hamâsetü's-Şeceriyye, muhtelif yerlerde basılmıştır. Bunlardan ilki, 1926'da, Haydarabad'da tek cilt olarak; daha sonra 1970'te, Şam'da, iki cilt halinde yayımlanmıştır (Fahuri 1998: 40).

4.3 Mahmud Sâmî el-Bârûdî (1904)

Arap edebiyatı tarihinde, Cahiliye ile başlayıp Ebu Temmâm'la ana çizgileri belirlenen ya da antoloji tarzı şiir toplamı haline gelen Hamâsecilik geleneğinin son önemli halkası, Mahmud Sâmî el-Bârûdî'dir. Asıl adı Mahmud Sâmî b. Hasen Hüsnî Bek el-Bârûdî olan bu Mısırlı şair ve devlet adamı, Memluklu Sultanı Baybars'ın (ö.1277) soyundan olup, Çerkez asıllıdır. Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak, 1839'da, Kahire'de dünyaya gelmiştir. İlkokuldan sonra askeri mektebe girip, buradan mezun olduktan sonra, Arap şiirine merak salar. Bu edebiyatı daha yakından incelemek için özel Arapça dersi alır. Bunun yanında, Türkçe ve Farsçayı çok iyi derecede bilir. İstanbul kütüphanelerindeki Arapça divanları yakından ve ayrıntılı olarak görme imkânı bulur. 1863'te Hidiv İsmail Paşa tarafından Mısır'a götürülerek, binbaşı rütbesiyle muhafız kumandanlığına getirilir. Osmanlı ordusu içerisinde, tuğgeneralliğe kadar yükselir. Çeşitli savaşlarda, Mısır kuvvetlerinin komutanlığını yürütür. Bunun dışında üst düzey memurluklarda da bulunan Bârûdî, 1882'de, İngilizlere karşı ayaklanmada ön saflarda yer alır. Ancak isyancıların yenilmesinden sonra tutuklanıp, idama mahkûm edilir. İdam cezasının, sürgüne çevrilmesinden sonra Seylan'da, on yedi yıllık sürgün hayatı başlar. Bu dönemde İngilizceyi de iyi öğrendikten sonra bu dilden Arapçaya çeviriler yapar. 1900'de affedilerek ülkesine döner ve ilmî çalışmalarına burada devam eder. Sanatçı, 1904'te Kahire'de vefat eder (Karaarslan 1992: 90).

Bârûdî, edebiyat tahsili görmemesine rağmen Cahiliye, ilk İslami dönem ve Abbasiler dönemi Arap şiirini inceleyerek ve edebiyat toplantılarına katılarak kendisini geliştirmiş; eski Arap şiirinin yeni ustası sıfatıyla kendinden sonra gelen şairlere örnek olmuştur. Ancak Arap kültürünü

Turkish Studies

bu kadar yoğun yaşamasına rağmen “Çerkezlik” bilincinden hiçbir zaman ayrılmamış; bu doğrultuda, İstanbul’da tanışıp etkisinde kaldığı Çerkez yazar Hağur Ahmed Mithat Efendi’den, Çerkezlik bilinci ve Kafkasya sevgisini almıştır. Devlet adamlığının yanında araştırmacı edebiyatçı ve şair olan Bârûdî’ye ait olan *Muhtarat el-Bârûdî* adlı eserdir. el-Bârûdî, çağdaş Arap şairlerindedir. Ancak eserini, Abbasî dönemine ait -Beşar bin Burd’den başlayarak İbni Anîn (ö. 630)’e kadar, 30 değişik şairlerin şiiriyle meydana getirmiştir. Eserdeki beyit sayısı, yaklaşık 40.000’dir. Kimi şairin birkaç şiirini almıştır. Şiirlerden bazıları çok uzun olmakla birlikte bazıları, bir-iki beyitlik kısa şiirlerdir.

Muhtarat el-Bârûdî, birçok yönden, daha önceki hamâselerden, hem nitelik hem nicelik olarak, farklılıklar gösterir. Eserin tertibi, yedi genel bölüm üzerine kurulmuştur. Bu bölümler;

1) Edeb 2) Methiye 3) Mersiye 4) Sıfatlar 5) Yâd etme 6) Hicviyeler 7) Zühd.

Bu eserin, diğer hamâselerden ayrılan taraflarından biri, her bölümde, adı geçen şairlere ait şiirler bulunmasıdır. Bunun yanında kronolojik olarak sıralanan şairlerin şiirleri, alfabetik düzen içerisinde yer almaktadır (Fahuri 1998: 41) Bârûdî, şair ve şiir seçiminde oldukça titiz davranmaya çalışmıştır. Bazı şiirler üzerinde küçük değişikliklere gitmiş, şiirin akışına göre bazı harfleri değiştirmiştir. Bârûdî, eserine kısa bir önsöz koymuş; bu önsözde şairlerin ve bölümlerin adları yazılıdır. Dibacenin kısa olmasında, şairin hasta olması etken olmuştur. Zaten kısa bir süre sonra da ölmüştür (Fahuri 1998: 42).

SONUÇ

Arap yarımadasından başlayarak, Hindistan, Afganistan, Azerbaycan, İran, Irak, Kafkaslar; hatta Balkan Yarımadası’nı da içine alan geniş coğrafyada “Aruz” vezni üzerine kurulan Divan edebiyatı, kaynakları ve şiirde kullanılan malzemeleri itibariyle geleneksel bir edebiyattır. Ancak dolaştığı bu geniş coğrafyada, her kültürden yerel unsurları da bünyesine katmıştır. Başta “Aruz” vezni olmak üzere klasik edebiyat unsurları, Arap edebiyatı kaynaklı olmasına rağmen, gelişme sürecini, bu edebiyatın yaşatıldığı diğer coğrafyalarda tamamlayarak, son şeklini almıştır.

Aynı coğrafyada oluşan edebiyat anlayışında şiir, her ne kadar bu edebiyatın temelini oluştursa da geçmişten, yaşanan döneme kadar yazılmış şiirleri veya ortaya konan edebi ürünleri derleyip, hem o dönem edebiyatseverlerinin istifadesine sunmak hem de gelecek kuşaklara taşımak da bir o kadar öneme sahiptir. Bu sebepten olsa gerek ki şair ve diğer ediplerin derleme, toplam, seçki veya “Güldeste” oluşturmaya karşı göstermiş oldukları ciddiyet, dikkate şayandır.

Herhangi bir insanın günlük ya da hatıra defterinin bir köşesine sevdiği bir sözü, şiiri veya bir alıntıyı iliştiirmesi mantığına dayanan şiir toplama geleneği, IX. yy Arap edebiyatı şairi Ebu Temmâm ile belirli bir disiplin kazanmış, “Hamâsiyye/Hamâset” adıyla antoloji tarzı yeni bir şiir mecmuası türü olarak ortaya çıkmıştır. Devamında, Arap edebiyatından Şecerî, Buhturî ve Barudî gibi önemli şair-derlemecilerin geliştirdiği bu yeni edebi türün ünü, Arap Yarımadası’nı aşarak, başta Orta Asya olmak üzere, diğer Divan edebiyatı alanlarına yayılmıştır. Ulaştığı yeni coğrafyada sadece şiir çevresinde değil; toplumun değişik kesimlerinden, değişik meslek erbapları tarafından geniş kitlelerden büyük ilgi görmüştür. Geçmişten çağdaş şairlere kadar bütün şairlerin şiirlerinden yapılan bu seçme eserlere “Beyaz” adı verilmiştir.

Hamâs ve Beyaz, seçilen şiirin şairi hakkında bilgi vermemesi yönüyle şura tezkirelerinden; belirli bir coğrafya ya da yüzyıla sınırlanmaması yönüyle antolojiden ayrılırlar.

Bu eserlerin tamamında “Önsöz”, “Sonsöz”, “Tetimme” gibi kısımlar yoktur. Bu eserler, ünlü şairler yanında, az bilinen veya hiç bilinmeyen; hatta “Divan” sahibi olmayıp, bir ya da birkaç şiiri olan şairlerin kayıt altına alınması açısından çok önemlidir.

Turkish Studies

Beyaz ve Hamâse arasında da farklılıklar vardır. Hamâse, 10 bölümden oluşurken Beyaz'larda, böyle bir şart yoktur. Hamâse hazırlayan müellif bilinmesine rağmen Beyazlarda, müellifi belli olmayan, anonim toplamlar da bulunmaktadır.

Hamâsiyyeler, müellifi Ebu Temmâm olan bir başka şiir toplamı veya güldeste, *Hamâsetü's-Suğra* adı verilen "Vahşiyyât" ile konu başlıkları, bölüm adları bakımından büyük benzerlik göstermektedirler.

Başta Ebu Temmâm'ın *el-Hamâse*'si başta olmak üzere *Hamâselerin* ünü Arap Yarımadasını aşarak bütün Divan coğrafyasına "Beyaz" adıyla yayılmış, sanat ve edebiyat çevresi dışında toplumun hemen bütün tabakalarında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve benimsenmiştir. Ancak Divan şiirinin çok önemli bir coğrafyası olan Anadolu sahasında konuyla ilgili herhangi bir eser ortaya konmamıştır.

KAYNAKÇA

- ÇÖĞENLİ, Sadi-DEMİRAYAK, Kenan (2000). *Hamâstü Ebi Temmâm (Ebû Temmâm), Arap Edebiyatında Kaynaklar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi FEF Yay.
- DEMİRAYAK, Kenan (2009a). *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi*, Erzurum: Fenomen Yay.
- DEMİRAYAK, Kenan (2009b) *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, Fenomen Yay., (I. Baskı), Erzurum, Şubat 2009.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DURMUŞ, İsmail (1997). "Hamâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul: TDV Yayınları, 437-440.
- Ebu Temmâm (1951a). *Şerh-i Dîvânü'l-Hamâse*, (Haz. Ahmed Emin-Abdüsselam Harun), Kahire, Telif-Tercüme ve Yayınlama Heyeti Matbaası.
- Ebu Temmâm (1963b). *Kitâbü'l-Vahşiyyât* (Haz. Abdülaziz el-Meymini Mahmud Muhammed Şakir), Kahire: Dârü'l-Maarif Matbaası.
- Ebu Zekeriya Yahya b. Ali Hatib el-Tebrîzi(tarihsiz). *Şerh-i Dîvânü'l-Hamâse* (Haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), C I, Kahire, Hicazî Yayınevi.
- El-Allâme e't-Tebrîzî (1322/1904-1905). "Divânü'l-Hamâse" (Haz. e's-Şeyh Abdülkâdir Saîd e'r-Râfî), II Cilt, Kahire, Matbaatü't-Tevfik.
- ELMALI, Hüseyin(1997a). "el-Hamâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C15, İstanbul: TDV Yayınları, 440-441.
- ELMALI, Hüseyin(2000b). "İbnü's-Şecerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C21, İstanbul: TDV Yayınları, 219-220
- FAHÛRÎ, Mahmud (1998). "Hamâse Ebî Temmâm", *Masadirü't-Turas ve'l-Bahs fi'l-Mektebeti'l-Arabiyye*, Halep, Halep Üniversitesi Neşriyatı, 28-30.
- Hannen el-Fahûrî (tarihsiz). "Ebû Temmâm" *Târihü'l-Edebü'l-Arabî* (2.Baskı), Beyrut/Lübnan.
<http://www.genbilim.com/content/view/8315/199/> (21.10.2010).
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal (1992), "Barûdî, Mahmûd Sâmi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul: TDV Yayınları, 90-91.

-
- KIZILTUNÇ, Recai, “Klasik Doğu Edebiyatlarında Bir Derleme Olarak Beyaz ve Beyazcılık”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, 1866-1891.
- ÖZDEMİR, Mehmet (2006). “Müvelledun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 32, İstanbul: TDV Yayınları, 228-229.
- Redhouse Sözlük (1995). “heroism, valor”, İstanbul, Redhouse Yayınevi.
- TÜCCAR, Zülfikar (1992). “Buhtûrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 6, İstanbul: TDV Yayınları, 381-383.
- TÜCCAR, Zülfikar (1997). “el-Hamâse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 15, İstanbul: TDV Yayınları, 441-442.
- TÜLÜCÜ, Süleyman (2005). “Muallakât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 30, İstanbul: TDV Yayınları, 310-312.
- YALTKAYA, Şerafettin. “Mütenebbi’den Önce Şiir(I)” (sadeleştirenler: Musa Yıldız-Nurettin Ceviz), *Nüşa*, yıl: V, sayı: 17, Bahar 2005, sayfa 95-122.